

Érzelmeik iskolája

Erdélyi Gabriella (szerk.): Érzelmeik és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850.

(Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések; Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 308 oldal.

A 2017-ben Erdélyi Gabriella vezetésével életre hívott MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport *Magyar Családtörténetek: Tanulmányok* sorozatában három monográfia után az első tanulmánykötet is napvilágot látott, amelynek fókuszában a család – a szocializáció szempontjából legelső és döntő fontosságú ősi intézmény – mint érzelmi közösség áll. A család- és érzelmetörténeti stúdiók összekapcsolása jelentős mérföldkő a hazai történetírásban. Philippe Ariès Magyarországon is nagy visszhangot keltő monográfiája szerint a családot az érzelmi kötelékek hozták létre, bár a 18. századig a közös őstől való leszármazással szemben „a család kevésbé számított”.¹ A könyv megjelenése óta eltelt évtizedekben jelentős eredmények születtek a család- és érzelmetörténet nemzetközi kutatásában. E kötet – a szerkesztői bevezető tanulmány szerint – arra vállalkozik, hogy az érzelmetörténet évtizedek alatt felhalmozódott eszköztárának felhasználásával „újravizsgálja a családi gyakorlatokat és identitásokat a premodern Magyarország területén” (9).

A mostohacsaládok múltbeli gyakorisága régóta ismert tény: egykor a magas halandóság miatt kétszer, háromszor gyakoribb volt a – mai kifejezéssel élve – mozaikcsalád-jelenség, mint manapság a válások következtében; a nem csupán vérségi alapon szerveződő mikroközösségek tüzetesebb vizsgálatára azonban csak a 21. században került sor. A mozaikcsaládok kérdéskörének legújabb eredményei arra ösztönözték a kötet szerzőit, hogy megtegyék az első lépéseket a hazai történetírásban, ráirányítva a figyelmet azokra a meghatározó horizontális és vertikális szálakra, amelyek hálózatai a történeti társadalmak alapszövetét alkották.

A szerkesztő három fejezetre tagolta a kilenc tanulmányt tartalmazó kötetet. Elsőként a tárgyi és írott források család- és érzelmetörténeti elemzéseit (4 írás), majd a családi konfliktusok (3), végül a családi terek és identitások köré szerveződő írásokat (2) olvashatjuk, amelyek egyúttal kronológiai rendben követik egymást. A szerzők különböző tudományágak képviselői: vannak köztük történészek, irodalomtörténészek, illetve egy-egy régész-művészettörténész, művészet-történész és néprajzos, akik mindannyian a kutatócsoport tagjai.

Némi fejtörésre ad okot az alcímben megadott intervallum (1500–1850), hiszen az nem pontosan tükrözi a tanulmányok – nagyjából a 16. század közepétől az 1860-as évekig terjedő – tényleges időkerét.

¹ Ariès 1987: 233.

Erdélyi Gabriella bevezető tanulmánya kulcsot ad az olvasó kezébe az írásokat meghatározó elméleti-módszertani megközelítésmódhoz. A kötet szerzői a család definícióját tekintve a premodern korra jellemző eltérő elképzelésekhez igazodnak: a vérségi köteléken alapuló közösségeket, illetve az egy háztartásban élők egységét egyaránt családnak tekintik (20). A szerkesztő a családok életciklusainak vizsgálata kapcsán – a kétfajta családi konstrukció, a magcsalád és a mostohacsalád ciklikus váltakozásán túl – felhívja a figyelmet a 17. századi nemesi, „dinasztikus” családmoddell, illetve a 18–19. századi városi modell különbségére: előbbiben a vérrokonság számos fontos funkciót látott el a gyermeknevelés, a vagyon és a családi státusz megőrzésében (15). A család és az érzelmek tanulmányozása során a többek közt John L. Austin, Monique Sheer és Judith Butler² nevével fémjelzett *performatív szemlélet* az irányadó, amely szakít a család (háztartás, rokonság, dinasztia) általánosan ismert strukturalista, esszencialista felfogásával – amely szerint a család alapja a vérségi kapcsolat, motorjai pedig a kiszabott szerepek és pozíciók –, a családot nem előre meghatározott közösségként, hanem rugalmas, a családtagok interakciói által formált kollektív identitásként értelmezi (112). A kötet szerzői nemcsak a családot, hanem az érzelmeket is társadalmi konstrukciónak tekintik. A performatív paradigma alapján elmosódik a határ érzelem és érzelmkifejező cselekvés között, ezáltal a történeti források érzelmi gyakorlatokként vizsgálhatók (17–18).

Mostohák voltak-e a szó pejoratív értelmében a nevelőszülők? E kérdésre – a tanulmánykötet bevezetője nyomán – általános és egyértelmű válasz nem adható, hiszen a legújabb történeti demográfiai eredmények sem mentesek az ellentmondásoktól. A Grimm-mesék helyszínén, Németországban, illetve a kanadai Új-Franciaország (Nouvelle-France) gyarmati tartomány területén több tízezres mintán végzett vizsgálat szerint a mostohaszülő megjelenése csökkentette a mostohagyermek túlélési esélyeit, ugyanakkor egy másik elemzés szerint a 19. századi holland és svéd mozaikcsaládokban nem romlottak az ilyen helyzetbe került kiskorúak kilátásai (12). Vajon létezett-e Hófehérke vagy Jancsi és Juliska gonosz mostohája? Gyermekeket bántalmazó, gyilkos mostohaszülők sajnos valóban voltak.

A bírósági periratok aktáiban olvasható deviáns esetekből mutat be egy csokornyit Bálint Petra PhD-hallgató, aki tanulmányában kutatási területéről, a Heves és Külső-Szolnok vármegyei büntetőperek irataiból válogat (172–199). Ezekből elsőként az Eger környéki jobbágyközösségekben előforduló csecsemőgyilkosságok elkövetőit ismerhetjük meg. Ők nagyrészt olyan házasságon kívül megesett lányok és asszonyok voltak, akiket a társadalmi kirekesztéstől, megbélyegzéstől való félelem vezérelt: a faluközösség normatív elvárásainak való megfelelés kényszere a legegyszerűbb anyai érzéseket is el tudta fojtani bennük. A házasságon kívüli kapcsolatból született gyermekek mellett a félárva, árva voltak a legkiszolgáltatottabb helyzetben: a tárgyalt esetekben gyámjaik kegyetlenül

² Lásd például: Austin 1990; Braunhühl 2012; Sheer 2012; Barclay 2017; Lynch 2017.

bántak a teljes árvaságra jutott gyermekekkel, a félárvákat anyjuk nem vihette magával az új házasságba, vagy ha mégis, a vádiratok alapján mostohaapjuk végzett velük. A perek, bár kivételes eseteket tartalmaznak, mégsem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen nyilvánvalóvá teszik, hogy a házasságon kívül született vagy csonka családban élő gyermekek boldogulási esélyei rosszabbak voltak szerencsésebb sorsú kortársaikénál. Ugyanakkor a normaszegések a norma megismeréséhez is fogódzót jelentenek. A bírósági anyagokból következtetéseket vonhatunk le a gyermekekről való gondoskodás korabeli gyakorlataira vonatkozóan. Az anyagi feltételek biztosítása elvárásként jelenik meg; a csecsemők megkeresztelése, betakarása, eltemetése enyhítő körülmény a bíróság előtt.

Az érzelmek és mostohák kérdésköre kapcsán felötlük az olvasóban a kétely, hogy egy vér szerinti családtag ösztönös, önzetlen szeretetét képes-e egyáltalán pótolni egy idegen személy? A válasz egyértelműen igen, hiszen mi, emberek, a tudatalattinkba zárt érzelmeket tudatosan is mozgósíthatjuk. Az ösztönös anyai szeretet még az állatvilágban sem csak a vér szerinti utódok iránt nyilvánulhat meg: számtalan történetet ismerünk árván maradt állatkölyköket örökbe fogadó rokon állatokról, sőt, más fajok egyedeit szoptató, dajkáló háziállatokról is, például kismalacok felett gyámkodó kutyákról. A legérdekesebb annak a varjúnak az esete, aki potenciális ellenségét, egy elárvult kiscicát etetett földigilisztákkal és bogarakkal, és barátságuk még felnőtt korukban is kitartott.³ Az etológia elgondolkodtató megfigyelései kapcsán felmerülhet a kérdés az érzelmek természetéről is: vajon biológiailag determinált, hormonok által irányított, vagy kulturálisan és történetileg specifikus, tanult folyamatok?

A társadalomtudományi válasz: mindkettő. A testi folyamatok ugyanis térben és időben másként törnek a felszínre, és az érzelemmegosztó cselekvések – írás, gesztusok, beszéd, festés, zene, tánc – a történeti vizsgálat remek kiindulópontjai is egyben. Az egodokumentumok – a performativitáselmélet jegyében – az érzelmek széles skáláját kifejező, illetve azokat generalálni, alakítani képes aktusokként is értelmezhetők (17–19). Érdemes tehát olyan ismert, gazdag, és a történettudomány számos részterülete szempontjából már kiaknázott családi levéltárakban is böngészni, mint például a Thurzó vagy az Esterházy család archívuma, és a megkerülhetetlen alap kutatások – adatgazdag biográfiák, genealógiai szemléletű művek, forráskiadványok – nyomdokain haladva, a feltárt eredményekre támaszkodva tovább tágítani a kutatói horizontot. Az említett két családi fond misszilisei szolgáltak alapul a kötet két, arisztokrata családi levelezést elemző írásához: Bódai Dalmához (91–111) és Erdélyi Gabriellához (112–142).

Az előbbi tanulmány doktorandusz szerzőjének kutatási témája Thurzó György nádor udvartartása. Ebben az írásában a szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően Thurzó második feleségének, Czobor Erzsébetnek férjével, illetve édes- és mostohalányaival való kapcsolatát ábrázolja a gyermekek két életciklusa, a gyermekkoruk és a házassággal kezdődő felnőtt létük függvényében.

³ Wohlleben 2016: 14–19.

A levelezésanyag nem csak a házaspár kiegyensúlyozott párkapcsolatáról árulkodik, a szülők példaértékű családtervezőként és -szervezőként, gondoskodó apaként és anyaként is megjelennek. Erdélyi Gabriella tanulmányában a performatív látásmódnak köszönhetően előtérbe kerülnek a család működésében és fenntartásában fontos szerepet játszó, de a hagyományos családtörténetekben háttérbe szoruló családtagok éppúgy, mint a magcsalád határain kívüli rokonok, vagy éppen a nukleáris család nem vér szerinti tagjai, a mostoha szülők és -gyermek. A tanulmány Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina mozaikcsaládjának levelezése alapján meggyőzően mutatja be, hogy a nyelvezet, a megszólítások, aláírások, a levelek formai és tartalmi jegyei, a levélírás gyakorisága, a levélpapír minősége stb. a családi viszonyrendszert, kapcsolathálót jellemzi, és alakítja is egyben.

A kötet egyik fő erénye a változatos forráshasználat, az írott és a vizuális (képi, tárgyi) emlékek párhuzamos vizsgálata. A tárgyak, családi relikviák a családon belüli érzelmi viszonyok kifejezésének szép példáivá válhatnak, mint Bódai Dalma tanulmányában a pelikános függők, amelyeket a Thurzó lányok kaptak férjhezmenetelük után Czobor Erzsébettől. Az ajándékozási gesztus és az ékszerek szimbolikus üzenete a házassággal bekövetkezett életciklusváltás körüli érzelmi amplitúdó tettekben, tárgyokban megnyilvánuló lenyomataként értelmezhető. Az emberi élet nagy fordulópontjai (születés, házasság, halál) a hozzájuk kapcsolódó rítusokban, cselekedetekben, verbális és nonverbális aktusokban érhetők tetten. A végrendelezőt a halál közelsége készíti érzelmi számvetésre, gondoskodásra a hátramaradottakról; a testamentumokból azonban olykor igen erős negatív emóciók is kiolvashatók. Mivel az ingóságokról szabadon végrendelezhettek az örökhatyók, ezért az ezekre vonatkozó passzusok különösképpen alkalmasak a mögöttes érzelmek tanulmányozására. Tanulságos példát hoz az erős érzelmek által motivált végrendekezésre Bubryák Orsolya Esterházy Pál személyében, akinek tizennégy testamentuma jó példája a valóságot nem leképező, hanem alakító forrástípusnak. Az egymást követő végrendeletek sorából egy olyan domináns családfő alakja bontakozik ki, aki nemcsak a tényeket, de gyermekei és feleségei érdekeit is kérlelhetetlenül alárendelte saját akaratának és hatalmi pozíciójának fenntartásának.

Az egyéni és családi reprezentációt szolgáló síremlékállításokat társadalmi konvenciók szabályozták, a temetkezés helyét, módját, formáját elsődlegesen nem a privát érzelmek szabták meg, mégis tetten érhetők a gyászolók mögöttes érzelmei, például egy egyedülálló családi tumba, a műfaj egyik legszebb hazai példája, Apafi György síremléke esetében. Mérai Dóra saját terepmunkájára és átfogó adatbázisára épülő, 2017-ben megvédett PhD-disszertációját⁴ vette alapul tanulmányához, melyben a síremlékállítás kora újkori erdélyi gyakorlatának érzelmtörténeti aspektusát vizsgálja. Az említett Apafi-tumbát állítató feleség, Petki Borbála elhunyt férjéhez és korán meghalt gyermekeihez fűződő érzelmeire a síremlék feliratai és ikonográfiája egyaránt utalnak. A tanulmány

⁴ Mérai 2017.

izgalmas felütésében a székelyderzsi templom egy 16. századi síremlékéről olvashatunk (57), amely Petrichevich Horváth Kozma egyik családtagjának, minden bizonnyal a lányának hamvait rejt, akit a felirat szerint törekeny rózsaszálként metszett le a halál. A folytatásból kiderül, hogy míg a leányt az anyai rokonok a Petki család hagyományos temetkezőhelyén helyezték végső nyugalomra, addig szülei a komlódi templomban nyugszanak egyik lányunokájukkal együtt, aki nem kapott önálló síremléket; a temetkezés módozataiból, formai jegyeiből családon belüli kapcsolatokra, érzelmi kötelékekre is következtethetünk.

Patriarchális házasságról és feleségstátusról szóló kardinális kérdéseket boncolgat Géra Eleonóra, nemrég ugyanebben a sorozatban megjelent monográfiájára⁵ és több évtizedes kutatásaira támaszkodó esettanulmányában. Az általa választott mikrotörténeti jellegű módszer lehetőséget teremt az asszonyi életút kibontására, Eva Elisabetha budai polgárasszony három házasságának és az ezek nyomán létrejött mostohacsaládjainak bemutatására. A tanulmány széles körű szakirodalmi ismeretekre támaszkodva, forrásbázisát tekintve azonban pusztán a budai városi tanácsi iratanyag alapján, gyakorlatilag egodokumentumok nélkül is képes árnyalt képet adni arról, hogyan tudott egy 18. századi nő a patriarchális kereteken belül érvényesülni, hogyan jutott házasságai révén egyre magasabbra a társadalmi ranglétrán, milyen lehetőségei adódtak saját sorsának irányítására. Eva Elisabetha mindebben elsősorban születési családjára támaszkodott. A vérségi kötelékek fokozott jelentőségére utal az asszony végrendelete is, amelyben édeslányát tette általános örökösévé, ugyanakkor a mostohatestvéri viszonyt jellemzi, ahogyan az anya halála után féltestvérei kiforgatták a lányt az örökségből. Az édesszülői szeretetet jellemzi az asszony második férjének magatartása is, aki házasságtörő, asszonyszöktető fia mellett élete kockáztatása árán is kitartott, és családfőként az „utolsó csepp véreig” védte házának becsületét.

Amikor írott források kifejezéseiben, formai, tartalmi jegyein keresztül próbál a kutató érzéseket megragadni, azzal az alapvető szemantikai problémával kell szembenéznie, hogy az érzéseket kifejező szavak azonosítása, értelmezése kultúrafüggő és bizonytalan. Fokozottan jelentkezik ez a nehézség a peres iratanyag érzelmeltörténeti feldolgozásakor, hiszen az érzelmekhez társuló gesztusok, a testbeszéd vagy az eljárásban részt vevők mondandójának stiláris jegyei – amelyek támaszt nyújthatnának a beszélő érzelmeinek megragadásához – hiányoznak a periratokból, míg az egodokumentumok (családi levelezések, végrendeletek, naplók és emlékiratok) érzelmeltörténeti elemzői szerencsésebben aknázhadják ki a forrásaik adta lehetőségeket. A bírósági perek polifón és többszörösen manipulált anyagainak tanulmányozásakor éppen ezért különösen indokolt a performatív értelmezés, ahogyan arra Mátay Mónika is utal tanulmányában (200–237). A Balázs Lajos debreceni hentesmester köré épülő mikrotörténeti elemzésben a perek szövevényéből a fiatalember családjának, rokonnak viszályaira derül fény, de a tágabb környezet, a civisváros társadalmának

⁵ Géra 2019.

mindennapjai, szokásai is kibontakoznak. Mindebből a szerző többek közt azt az érdekes következtetést vonja le, hogy a debreceniek számára a barátok, ismerősök, szomszédok a vérségi kapcsolatnál erősebb köteléket jelentettek. A tanulmány elmagányosodott főhőse csalódott családjában, és komoly pénzüsszeget rendelt szóbeli végrendeletében az őt betegségében istápoló barátjának; mellette viszont három markáns nőalak is feltűnik, akik nehéz sorsukkal dacolva kemény küzdelmet vívnak érdekeik védelmében.

A „hosszú 19. század” a polgári házasság- és családmódelek formálódásának, egyben a modern női szerepek kikristályosodásának a kora. A reformkor pezsgő szellemi életének egyik sarkalatos pontja volt a „nőkérdés”. Szalonokban és dolgozószobákban, tanácsadó könyvekben és újságcikkekben nők és férfiak érveltek és vitatkoztak a nők társadalomban betöltött helyéről és feladatáról. A formálódó honleányi szerepkör nem rekesztette ki a hölgyeket a nemzet szolgálatából, sőt, minden más feladatot a haza üdvének rendelt alá.⁶ A század második felére a női emancipáció már utat tört az olyan női hivatások előtt, mint a tanítói, színésznői és írónői pálya, ugyanakkor időről időre felbukkantak a női kompetenciát vitató polémiák is, amelyek kétségbe vonták a „gyengébb” nem intellektuális képességeit, és helyét a háztartásban, a gyermekek mellett jelölték ki. A formálódó új női szereprepertoárban a sokgyermekes családanyai és a művelt, karriert építő, pénzkereső női életformák, a magán- és közéleti szerepelvárások nem zárták ki egymást, sőt, a honleányi szerepminta – szemben a modern kor vívódó és ellentmondásokkal terhelt szerepfelfogásaival – éppen a kettő szoros egységére épült.⁷ Kucserka Zsófia az arisztokrata származású Slachta Etelka magán- és nyilvános használatra szánt szövegeinek egyidejű értelmezésével igazolja az író nő naplóiban és folyóiratokban publikált szövegeiből kibontakozó személyiségszemlének koherenciáját (264–289). Az eltérő névhasználat (valódi és álnév) kényszerű alkalmazása a publicisztikában a korabeli nyilvánosság határvonalait tükrözi, a normakövetés ugyanakkor semmilyen hatást nem gyakorolt a személyiség önreflexiójára. „Toujours la même” – állt Slachta Etelka pecsétnyomóján, annak jelzésképpen, hogy sem az álnévhasználat, sem a férjzett státusz nem ingatta meg önazonosságát.

Szokatlan nézőpontból, a gyermekek szemszögéből mutatja be az író nő, Szendrey Júlia és második férje, Horvát Árpád mozaikcsaládját Gyimesi Emese, akinek ugyanebben az évben jelent meg *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* című kötete.⁸ Magyarországon meglehetősen ritkának számítanak a gyermekek által írt források, ezért különösen értékesek a család Hársfa utcai otthonának lakáslaprajzai Horvát Attila tollából, a *Tárka Művek* címmel a kisfiúk által közösen szerkesztett kéziratos folyóirataik példányai, valamint a Petőfi Zoltánnal folytatott levelezés, amelyek összességükben a családi és egyéni identitásról, a szülők és gyermekek, illetve a szülők egymás közötti viszonyáról, a testvéri-fél-

⁶ Fábri (szerk.) 1999; Gyáni–Séllei (szerk.) 2006; Kéri 2015.

⁷ Bozsoki 2018.

⁸ Gyimesi 2019.

testvéri kötődésről árulkodnak. A polgári otthon térhasználatának vizsgálatából nemcsak a hűvös házastársi viszonyra derül fény, hanem egy olyan, a korszakra nem jellemző családmoddellre is, amelyben a gyermekek saját szobát kaptak, és az édesapa is aktívan részt vett a gyermeknevelésben. Szendrey Júlia női dolgozószobája szintén szokatlan, jól jelzi, hogy az alkotótevékenységet végző édesanya nem illett a hagyományos háziasszonyi szerepet ellátó nők világába, ahogyan ezt a mindent látó gyermekszemek is érzékelték: édesanyjuk alakjához a meseírást, nagynénjükéhez az uborkasavanyítást társították. A dokumentumok vidám és szeretetteljes, összetartó testvérkapcsolatra engednek következtetni, amelynek a gyermekek egymás közötti levelezése révén a családtól távol élő féltestvér, Petőfi Zoltán is részese volt.

A szerkesztő által választott tematikus csoportosításon túl az önmagukban is hiánypótló írások egyéb lehetséges együttolvasása újabb és újabb elemzésekre ad lehetőséget: az összetett családfői szerepelvárások és funkciók változásaira és eltéréseire Thurzó Györgytől Horvát Árpádig; a női szerepfelfogás történeti, társadalmi és kulturális különbségeinek megfigyelésére Czobor Erzsébettől Slachta Etelkáig; gyermekkortörténeti áttekintésre a kora újkori, felnőttek szabta narratívától a gyermekkéz alkotta dokumentumokig; a haldokló és a hátramaradottak érzelmeinek tükröztetésére a végrendeletektől a síremlékállításig, és még folytathatnánk a sort. A 16. századtól a 19. századig terjedő elemzések a társadalom széles spektrumát fogják át az arisztokráciától a szegényparasztságig. A változatos forráshasználat, az irodalmi szövegek, a történeti dokumentumok és az anyagi kultúra emlékeinek polifóniája harmonikus összhangzatban egyesül a kora újkori és újkori társadalom érzelmi életének vizsgálatában. A tanulmányok sorából impozáns elméleti megalapozottságú, igényesen megformált mű született, amely monografikus áttekintést nyújt a történeti családok érzelmi gyakorlatairól.

T. Orgona Angelika

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Budapest.
- Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Budapest.
- Barclay, Katie 2017: Performance and Performativity. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 3–6.
- Bozsoki Petra 2018: Egy női karrier elbeszélésének nehézségei. Kánya Emília emlékiratairól. *Verso* (1.) 1. 25–50.
- Braunhühl, Caroline 2012: Theorizing emotions with Judith Butler: within and beyond the courtroom. *Rethinking History* (16.) 2. 221–240.
- Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest.

- Gyáni Gábor – Séllei Nóra (szerk.) 2006: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen.
- Gyimesi Emese 2019: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*. Budapest.
- Fábri Anna (szerk.) 1999: *A nő és hivatása: szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Budapest.
- Kéri Katalin 2015: *Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Lynch, Andrew 2017: Emotional community. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 14–17.
- Mérai, Dóra 2017: *Memory from the Past, Display for the Future. Early Modern Funeral Monuments from the Transylvanian Principality*. (PhD-disszertáció.) Közép-európai Egyetem, Budapest.
- Sheer, Monique 2012: Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieusian approach to understanding emotion. *History and Theory* (51.) 2. 193–220.
- Wohlleben, Peter 2016: *Az állatok érzelmi élete. Szeretet, gyász, együttérzés – egy rejtett világ csodái*. Budapest.